סקר המערות במצוקי הר ניתאי

רועי צבר, עוזי ליבנר, אורי דוידוביץ׳ ובועז לנגפורד
האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

במסגרת הפרויקט הארכאולוגי בח׳רבת ואדי חמאם ובמטרה לחקור את היישוב הקדום בהקשרו הסביבתי, נערך סקר יסודי של מצוקי הר ניתאי ומערותיו הרבות שבעורפו של הכפר.* הבמה ההררית של הר ניתאי נפסקת באחת במצוקים גבוהים היורדים בתלילות אל אפיקיהם של נחל ארבל מדרום־מזרח ושל נחל סביונה מצפון־מזרח. רצועת המצוקים מקיפה את ההר מצפון, ממזרח ומדרום ומשווה לו מראה של משולש שחודו פונה מזרחה. אורכה הכולל של רצועת המצוקים כק״מ אחד, וגובה המצוקים, הנחלקים לעתים לשתיים או לשלוש ״קומות״, הוא בין 40 ל־150 מ׳.

לרגלי המצוקים ועד לאפיקי הנחלים משתרעים מדרונות תלולים של מסלע גיר המכוסים בחלקם בדרדרות סלע. פני המצוקים והמדרונות זרועים מערות רבות, המפוזרות למן שולי הכפר הקדום ועד למרומי המצוקים שמעליו ולאזורים מרוחקים עוד יותר לאורך הגדה הצפונית של נחל ארבל. חלק מן המערות הן תוצר של המסה קרסטית. מערות אלו נסקרו לראשונה בידי בצלאל רבני, מפקח מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים, בשנות ה־50 של המאה הכ׳ (הסקר לא פורסם). סקרים חלקיים נוספים נערכו בשנות ה־80 של אותה מאה בידי יגאל טפר ויובל שחר ואחר כך בידי עוזי ליבנר.

הר ניתאי וח׳רבת ואדי חמאם למרגלותיו, מבט לצפון־מערב

* הסקר הוא פרי שיתוף פעולה בין משלחת חפירות ח׳רבת ואדי חמאם של המכון לארכאולוגיה והמרכז לחקר מערות במחלקה לגאוגרפיה בראשותו של עמוס פרומקין, שניהם באוניברסיטה העברית. סקר המערות נוהל בידי בועז לנגפורד בסיוע מיקה אולמן, ולדימיר בוסלוב, ינון שבטיאל, יואב פרחי (נומיסמטיקה וגילוי מתכות) ומתנדבים.

סקר המערות

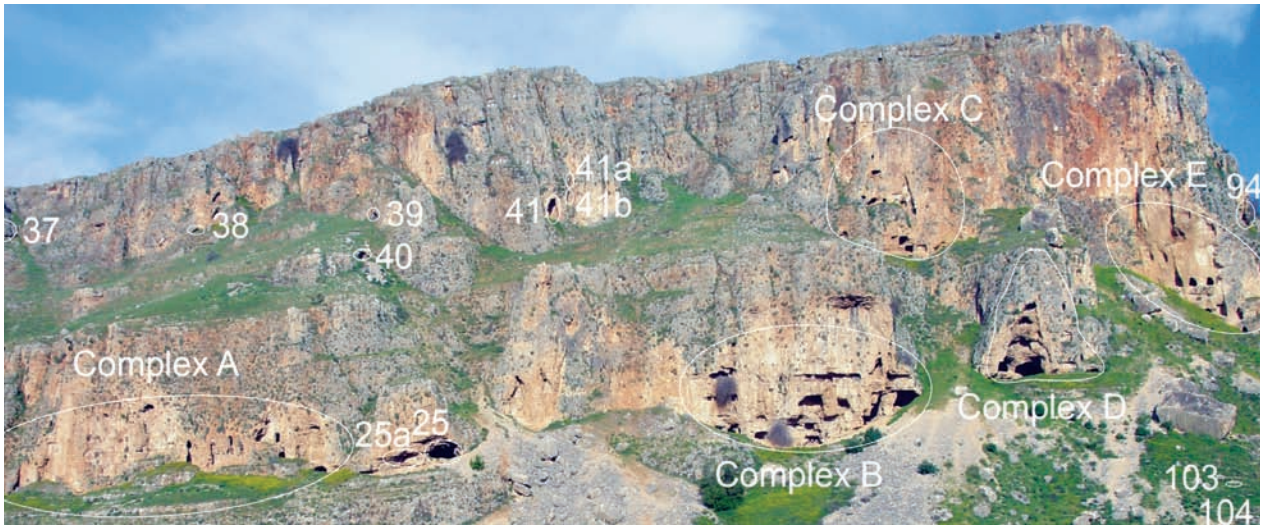
סקר המערות התבסס על ניתוח תצלומים פנורמיים של המצוקים ומורדות הר ניתאי וסימון נקודות החשודות כפתחי מערות. בשלב הבא נערך סקר מלא של השטח בעזרת ציוד גלישה וטיפוס כדי להגיע לאזורים קשי־גישה במצוקים. הסקר הקיף את המצוקים והמדרונות של הר ניתאי, מן הקצה הצפוני של החומה שעל במת ההר ועד למרגלות הנקודה שבה נפסקים המצוקים במפנה הדרומי. בסך הכול אותרו 171 מערות ומתוכן נסקרו 119 באופן מלא: 73 במצוקים ו־46 נוספות על מדרונותיו התלולים של ההר (עוד 52 מערות במדרון הדרום־מערבי של ההר, רחוק מן הכפר הקדום, לא נסקרו בפרוטרוט). הסקר כלל מיפוי כל מערה ומערה ואיסוף ממצאים – חרסים, מטבעות, ראשי חץ ופריטי מתכת אחרים. רבדים של אדמה ולשלשת על רצפות המערות הקשו על הסקר בתוכן ולכן מרבית הממצאים נאספו מפתחיהן ומן המדרונות שלרגליהן.

את מערות המצוקים אפשר לסווג לשלוש קבוצות. בתיאור שלהלן מובאת דוגמה מכל קבוצה:

א: מערות טבעיות – עשר מערות פזורות במקטעים שונים של המצוקים, במרחקים ניכרים זו מזו. למערות אלה מאפיינים מובהקים של מערות קרסטיות, כגון תכנית לא־רגולרית, דפנות מוחלקות, או כיפות המסה. לדוגמה, מערה 94 נמצאת במרחק כ־250 מ׳ מערבה מן הכפר הקדום וגבוהה מקצהו בכ־60 מ׳. הכניסה למערה פונה אל הכפר וממוקמת מעל דרגש סלע גבוה. במרכז הכניסה עמוד סלע המחלק אותה לשני פתחים. מעבר לפתחים ישנו אולם (8×4 מ׳ בגובה 3 מ׳) המוביל למחילה באורך כ־15 מ׳ ההולכת וצרה ומשתפלת כלפי פנים. בנקודה הצרה ביותר נמצא קיר בנוי מאבני שדה ומעבר לו נפתח חלל המערה לאולם גבוה (4×4 מ׳ בגובה 10 מ׳).

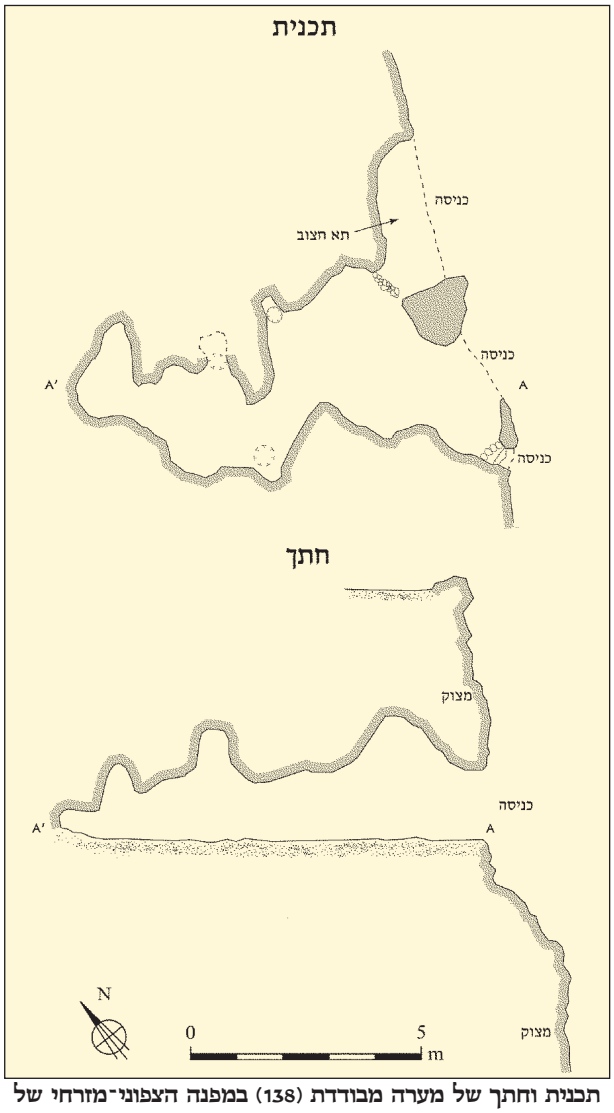

גלישה למערה 148 במכלול B

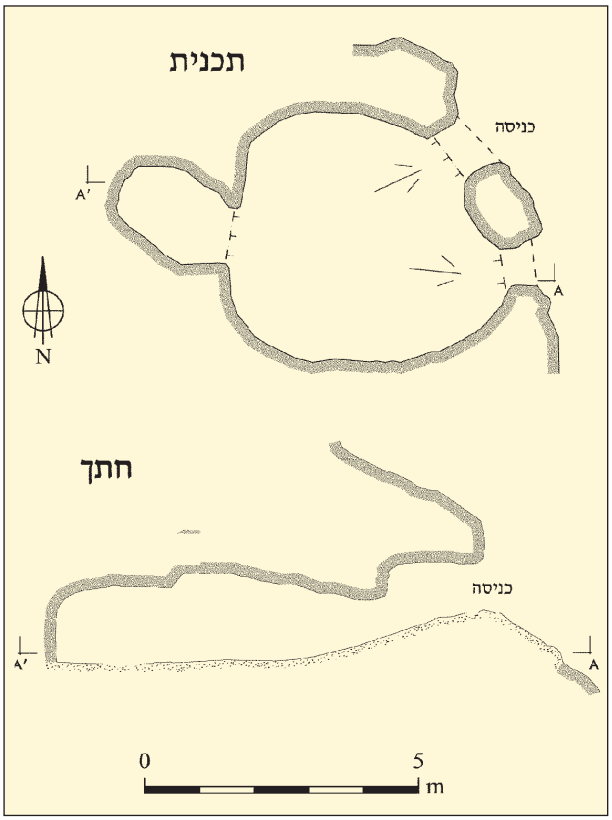

מקלטי המצוקים במפנה הדרומי של הר ניתאי

ב: "מקלטי מצוקים" – בקבוצה זו, הבולטת ביותר במערות הר ניתאי, ישנם חמישה מכלולים שכל אחד מהם ערוך בקומות אחדות וכולל מקבץ של מערות טבעיות, מערות חצובות, אולמות, תאים ומתקנים שונים כגון בורות למים ולאחסון. בסך הכול נמנו במכלולים אלה כ־80 חללים שונים. המכלולים ממוקמים כולם במפנה הדרומי של ההר, ארבעה מתוכם בחלקו המזרחי סמוך לכפר הקדום. מכלול B, לדוגמה, נמצא כ־350 מ' מקצה הכפר הקדום וגבוה ממנו בכ־40 מ'. פתחי המכלול פונים לכיוון דרום וערוכים בשלושה מפלסים עיקריים, הנמוך ביניהם נגיש בטיפוס רגלי מערוץ נחל ארבל. המכלול מורכב משבעה־עשר תאים חצובים (בגדלים שונים), שלושה אולמות, ושלושה בורות מים חצובים ומטויחים. שניים מן הבורות נחצבו בתא מס' 150 בגובה כ־12 מ' מבסיס המצוק.

תכנית וחתך של מערה מבודדת (138) במפנה הצפוני־מזרחי של הר ניתאי

תכנית וחתך של מערת מדרון (72) במפנה המזרחי של הר ניתאי

ג: מערות מבודדות – ארבע מערות במצוק הצפוני, חצובות או חצובות למחצה, שהגישה אליהן קשה ביותר ואפשרית רק בהשתלשלות בחבלים מלמעלה. מערה 138, לדוגמה, נמצאת כ־250 מ' מקצה הכפר הקדום וגבוהה ממנו בכ־60 מ'. שלושת פתחיה פונים מזרחה, לכיוון הכפר, הצפוני שבהם מוביל לתא חצוב שמעבר לו אולם (3×4 מ' בגובה 2 מ') שאפשר לגשת אליו גם משני הפתחים האחרים. מעבר לאולם משתרעת מחילה מפותלת שאורכה כ־6 מ'.

כאמור, קבוצת מערות נוספת נמצאת על המדרונות והן מרוכזות בצפיפות לרגלי המצוקים, בעיקר מעל הכפר במפנה המזרחי של ההר. במרבית המקרים מדובר במערות קטנות יחסית בנות חלל בודד, ובמקרים אחדים במערות מסועפות וארוכות יותר. המאפיין המשותף למערות אלו הוא הבלייה המאסיבית של דפנותיהן, אשר שינתה את מתארן המקורי במידה כזו שלרוב אי אפשר לקבוע אם נחצבו בידי אדם או נוצרו בתהליכים טבעיים.

מערה 72, לדוגמה, נמצאת כ־200 מ' מקצה הכפר הקדום וגבוהה ממנו בכ־40 מ'. למערה שני פתחים הפונים מזרחה ומעבר להם אולם עגול וקטן־מידות (4.5×4.5 מ' בגובה 1.6 מ') שבקצהו המערבי מעבר חצוב המוביל לחדרון רבוע (1.3×2.3 מ' בגובה 1.3 מ').

הממצא ודיון

במהלך הסקר נאספו עשרות שברי כלי חרס בני־זיהוי, 15 מטבעות, כמה ראשי חצים וממצאי מתכת נוספים. פיזורם של הממצאים מאפשר לעמוד על תמורות שחלו בשימוש במערות בתקופות שונות. העדויות הקדומות ביותר לפעילות אנושית במערות נמצאו במספר קטן של מערות טבעיות, הן במצוקים הן במדרונות, שנלקטו בהן חרסים ופריטי צור מן התקופות הכלקוליתית המאוחרת והברונזה הקדומה. ממצאים מתקופות אלה נמצאו גם בחפירה בח׳רבת ואדי חמאם, וממצאים מן התקופה הכלקוליתית נמצאו גם על פסגת הר ניתאי. גם מן התקופה ההלניסטית הקדומה נמצאו עדויות לפעילות במערות, וגם במקרה זה, רק במערות הטבעיות. דוגמה טובה לכך היא דרכמת כסף נדירה של אלכסנדר מוקדון משנת 325/4 לפני הספירה שנמצאה במערה 32. זוהי מערה טבעית ששולבה מאוחר יותר במכלול A של מקלטי המצוקים, אולם נראה כי השימוש בה בתקופה ההלניסטית קדם לחציבת המכלול. מטבעות מתקופה זו נמצאו גם על במת הר ניתאי, בלי זיקה ברורה לביצור שבראשו.

דרכמת כסף של אלכסנדר מוקדון משנת 325/4 לפני הספירה ממערה 32

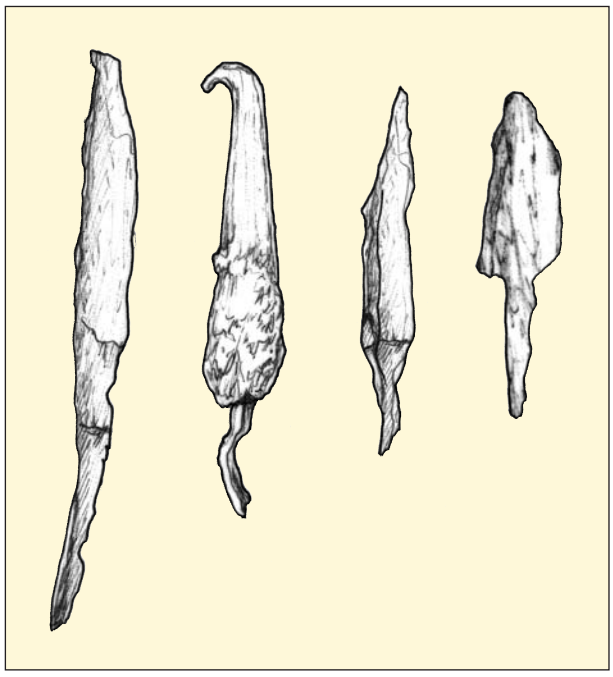
בור מים מטויח במכלול מצוקים B

על־סמך כמות הממצא ופיזורו, נראה כי פעילות אנושית אינטנסיבית במצוקי ההר הייתה בשלהי התקופה החשמונאית ובעיקר בתקופה הרומית הקדומה. הממצאים הקדומים ביותר במקלטי המצוקים שייכים לתקופה זו, ולא נתגלו ממצאים קודמים למאה הא׳ לפני הספירה בקירוב. נראה אם כן כי את המאמץ הכביר של הכשרת מכלולים אלה יש ליחס לתקופה זו. הממצאים עולים בקנה אחד עם ההתיישבות בח׳רבת ואדי חמאם, שהחלה בסביבות ראשית המאה הא׳ לפני הספירה, ומחזקים את הדעה בדבר זיקה בין היישוב לחציבת המערות. הכשרת המכלולים כללה הגדלה של מערות טבעיות וחציבת אולמות, תאים קטנים, מעברים, מתקני קשירה, מתקני אחסון ובורות מים. בורות המים נחצבו סמוך לשפת המצוק לעומק עד 2 מ׳ וטויחו בטיח לבן־אפרפר. באחד הבורות (במכלול B) נמצאו שבריהם של שני קנקני אגירה בני־רפאות מטיפוס האופייני למחצית השנייה של המאה הא׳ לפני הספירה ולמאה הא׳ לספירה והם מלמדים כי הבורות היו בשימוש בתקופה הרומית הקדומה. ממצא המתכת ממקלטי המצוקים כולל, בין היתר, מטבע חשמונאי ושני מטבעות רומיים קדומים שחוקים, וכן ראשי חץ פירמידליים, מהם שלושה באיכות ירודה מן הסוג המאפיין את חימושם של המורדים היהודים במרד החורבן ובמרד בר כוכבא. ראשי חץ דומים נמצאו, לדוגמה, בגמלא ובמערות המפלט במדבר יהודה. ראש חץ נוסף נמצא תקוע בקיר של מערה 45 במכלול C. ראשו וזנבו (התקע) של חץ זה מעוקמים, עדות לכך שנורה אל תוך המערה.

מקלטי המצוקים של הר ניתאי מייצגים באופן מובהק תופעה מוכרת באזורים מצוקיים אחרים בגליל היהודי, כגון הר ארבל שמנגד, נחל עמוד, סלע עכברה והר אביתר. הם משקפים מאמץ מתמשך של אוכלוסייה מקומית לנצל את התנאים הטופוגרפיים ליצירת מקומות מקלט קשי גישה סמוך ליישובים. הדים למאמץ זה עולים משני מקורות היסטוריים המזכירים את סביבת ארבל בתקופה הרומית הקדומה – מצור הורדוס על הגליליים תומכי מתתיה אנטיגונוס החשמונאי, שהתבצרו במערות "סמוכות מאוד לכפר הקרוי ארבל" (קדמוניות היהודים יד, 416), וה"חומה להגנת המערות שלשפת ים גניסר...", אשר יוספוס מספר כי בנה (מלחמת היהודים ב, 573) (עמ׳ 41 בחוברת זו). ספק אם אפשר לקבוע בדיוק לאיזו קבוצת מערות כיוון יוסיפוס בדבריו בשני המקורות, וממילא יש להתייחס אל מקלטי המצוקים שבשתי גדות נחל ארבל כאל תופעה אחת, בזיקה לכפרים שמשני עברי הנחל – ארבל וח׳רבת ואדי חמאם.

פעילות אנושית במערות המצוקים התקיימה גם בתקופה הרומית התיכונה ובתקופה המוסלמית, כעדות מטבעות וכלי חרס מתקופות אלה שנמצאו בהן. ייתכן שהפעילות בתקופה הרומית התיכונה קשורה לאירוע שהביא לחורבנו של הכפר בח׳רבת ואדי חמאם בסביבות 130 לספירה. שני ממצאים ראויים לציון מן התקופה הפאטימית הם משקולת מברונזה שנמצאה במכלול D ודינר זהב משנת 1,017 לספירה של החו׳ליף אל־חאכִּם בִּאמר אללה, שנמצא חבוי בדופן מערה 28 שבמכלול A. בהקשר זה ראוי להזכיר כי במאה הי"א פקדה את טבריה שורה של אירועים אלימים, ונמצאו מטמונים אחדים מתקופה זו המעידים על איום על התושבים גם בעיר עצמה.

עיקר הממצא ממערות המדרון שבמפנה המזרחי הוא מן התקופות שהכפר היה מיושב, היינו למן התקופה החשמונאית ועד ראשית התקופה הביזנטית. אפשר לשער כי הן שימשו את תושבי הכפר כחללי אחסון, דירים לצאן, ואולי אף למגורים. ממצאים בודדים מתקופות מאוחרות יותר יש ליחס כנראה לעוברי אורח או לרועי צאן. למרבה העניין, בכמה מערות סמוכות זו לזו נמצא ריכוז של מטבעות וחרסים מן המאה הו׳ לספירה, דורות לאחר נטישת הכפר. בתקופה זו עמד מנזר במגדלא הסמוכה, במוצא נחל ארבל. ייתכן אפוא כי לפנינו עדות לנזירים שהתבודדו במערות המדרון בתקופה הביזנטית, אך אי אפשר להכריע בשאלה זו. יש להדגיש כי דווקא מערות המצוקים נעדרות ממצא מפרק זמן זה.

ראשי חץ ממקלטי המצוקים

ספרות נבחרת

י׳ טפר וי׳ שחר, "ארבל הגלילית", **קתדרה** 61 (תשנ"ב), עמ׳ 29–33.

י׳ שבטיאל, "מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תש"ע.

U. Leibner, *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: an Archaeological Survey of the Eastern Galilee*, Tübingen 2009, pp. 213–214.